

KARL BRUNNER

Nemesi élet a középkorban*

Eddigi kutatásaim, amelyek a középkori nemesség szerkezetét és önértékelését vizsgálták, lényegében két téma köré csoportosultak, amelyek a mostani előadás jellegét is meghatározzák. Először a frank hercegi címmel foglalkoztam, az „Intitulatio” című, Herwig Wolfram vezette kutatási program keretében, majd egy nagyobb könyvet írtam a politikai ellenzékéről a frank birodalomban.¹ Később azonban az alsó-ausztriai tartományi kormány megbízott minket, hogy a Kuenringerekről egy tartományi kiállítást készítsünk elő. A Kuenringerek – osztrák miniszteriális-nemzetiség volt, amely a 11. századtól a 16. századig élt, és elsősorban a 12. és 13. században, jelentős mértékben meghatározta az osztrák belpolitikát. Többször kerültek ellentétbe a tartományi fejedelmekkel, a Babenbergekkal, majd a Habsburgokkal. Nem kis mértékben a tartományi fejedelmek propagandája következtében keletkezett rablólovag hűrük, ami a lakosság körében bizonyos mértékig népszerűvé tette őket. Ezt az alkalmat használtuk ki az előző évben, hogy a középkori társadalmi kapcsolatrendszert és szokásokat célunk szerint a regionális kereteken messze túlmutatva mutassuk be.² Az a határozott cél, hogy a középkori társadalomról minél átfogóbb képet adjunk, és a nem kis számú rokontudomány képviselőivel való vita nagymértékben megváltoztatta a társadalom- és jogtörténet problémáihoz való viszonyomat. Ezt mutatja talán már az is, ahogy megpróbálok meghatározni előadásom tárgyát. Ha a mai fogalmakat hívjuk segítségül, úgy azt mondhatnánk: a nemesség a felső rétegnek az a része, amely társadalmi és gazdasági előnyeit a hatalomban és a politikában intézményesen és az egyénen túlmutatóan mint átörökíthető jogot alapozza meg, és ezt ideológiailag is alátámasztja. A lényegi fogalmak itt a jog és az örökség. Sok minden másról is kimerítően lehetne vitatkozni, de ezt ez alkalommal nem tartom szükségesnek.³ Hiszen akárhogy is határozzuk is meg végső soron a nemességet, ezzel mindenképpen állapotot írunk le, ami engem nem érdekel különösebben: nem a rend megszilárdulását szeretném fejtegetéseim tárgyává tenni, hanem *keletkezését, működését és változásait*.

*Az itt közölt tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében 1982. április 9-én tartott előadás szövege. A most megjelenő tanulmányt csak a legszükségesebb lábjegyzetekkel láttuk el, egyébként változatlanul hagytuk.

¹*Karl Brunner*: Der fränkische Fürstentitel im neunten und zehnten Jahrhundert. In: *Intitulatio II. Lateinische Herrscher- und Fürstentitel im neunten und zehnten Jahrhundert*. Hrsg. v. Herwig Wolfram (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 24. Wien 1973) 179–340. *Brunner*: Oppositionelle Gruppen im Karolingerreich (Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 25. Wien 1979).

²Ez alkalommal is szeretnék köszönetet mondani a magyar kollégáknak, elsősorban a Nemzeti Múzeumban és a Budapest Történeti Múzeumban dolgozóknak. A Kuenringerekről vö. *K. Brunner*: Die Kuenringer (Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 53. St. Pölten 1981.), a zwetli apátságban 1981-ben megrendezett kiállításra lásd: *Katalog des Niederösterreichischen Landsemuseums. Neue Folge No. 110.* (Wien 1981).

³Német nyelvterületen még mindig *Gerd Tellenbach* és *Karl Schmid* iskolájának munkáiból kell a nemesség és a személyek kutatásának kiindulnia, a legfontosabb irodalmat az 1. sz. lábjegyzet sorolja fel. Utalnunk kell továbbá *Karl Bosl* munkáira, amelyeket újabbam *Wilhelm Störmer*: Früher

Miért foglalkozunk azonban egyáltalán a középkori nemességgel? Bizonyos társadalmi romantizmusból adódóan, időnként, többé-kevésbé hevesen javasolják, hogy foglalkozunk inkább az alsó osztályokkal. Vonzó téma, amelyhez azonban hosszú korszakokon keresztül hiányoznak a források, és amelyet csak a középkori társadalmi szerkezet egészét szem előtt tartva tudunk megközelíteni. A történelmi kutatásban nemcsak azoknak a hagyományoknak és hatásoknak az összefüggései fontosak, amelyek közvetlenül a jelenbe torkollnak. Ellenkezőleg, ha tévesen csak erre a szempontra korlátozzuk kutatásainkat, úgy egyfajta furcsa determinizmust viszünk a történelembe, amely a végül bekövetkeztet mindenáron helyesnek kívánja beállítani – ez a tendencia nemcsak a 19. század polgári történetírását jellemzi. Legalább ilyen jelentős azonban az a történelmi kutatás, amely súlyát a *történelmi összevetésből* nyeri, amely a történelmet mintegy az emberi lehetőségek kísérleti terepének tekinti. Aligha szükséges külön hangsúlyoznom, hogy itt is lehetségesek zsákutcák. Mégis szeretném figyelmeztetni: a jelen politikailag önálló embere, akármelyik rendszerben él is, összevethető struktúrákat a múltban nem a jogtalan alsó osztályoknál talál, hanem azoknál, akiket a középkorban „*populus*”-nak neveztek, azaz szinte minden politikai eseményben részt vevő személyt.⁴

A történelmi összehasonlítás során – ez szinte banálisnak tűnik – különböző dolgokat vetünk egybe, és különbségeiket semmiképpen sem akarjuk elsimítani. Azt sem próbáljuk meg, mint a középkori példabeszédek, hogy a múltból közvetlenül a jelen kérdéseire válaszokat, vagy a jelen problémáira recepteket merítsünk – akkor ismét a jó öreg Hegel köszönné ránk. Az összevetés megtanít azonban arra, hogy kérdéseket tegyünk fel, és alternatívákban gondolkodjunk. Így mindenkor, hogy Ranke híres mondatát egy kissé módosítsuk, közvetlenül a jelenhez tartozik –, ami a középkor kutatója számára ismét csak fontos.

A *társadalmi változások* középkori lehetőségei felé fordulva igen aktuális kérdéssel foglalkozunk. Ezenkívül a gazdasági eszközök és az ideológiai megalapozott hatalom dialektikus kapcsolata, a középkori felső réteg egyik alapvető problémája kiválóan alkalmas arra, hogy leszámoljunk azoknak a sematikus elképzeléseknek az egész sorával, amelyek még mindig megtalálhatók a jelenkori gondolkodásban.

Ebben az összefüggésben tulajdonképpen nem is olyan fontos, hogy időben mikor kezdjük fejtegetéseinket, amennyiben az előzményüket nem mint statikus adottságot, hanem mint a fejlődési folyamat eredményét tekintjük. Ezért a kora középkori *etnogenezis* lenyűgöző jelenségével most nem foglalkozom. Ez külön téma lehetne. Elsősorban a *közép-európai* viszonyokból indulok ki, amelyekben otthon érzem magam.⁵

A *Karolingok* felemelkedése a frank birodalomban új mozgásokat indított meg a kora középkori társadalmi rendszerben. Hadi kísérletüket, amely legitimációját nem utolsósorban a katonai fölényéből nyerte, a gyors ütemben terjeszkedő birodalom igazgatásába is belevonták, és így e kísérlet problémamentesen integrálhatta a régebbi nemesi rétegeket. Mindenesetre a nyolcadik század végéig észrevehető, hogy a fokozatosan meginduló *feudalizálódással* a Karolingok egy másik koncepciót szegeztek szembe: az általános *alattvalói viszony* azonban nem volt keresztülvihető, mert túl hamar és túl kevés ellenőrizhetően kényszerültek önálló hatalommal járó feladatokat ráruházni a felső rétegek egyes csoportjaira. A Karolingok megbízottai pedig a maguk részéről a nemesi vezető réteg

Adel. Studien zur politischen Führungsschicht im fränkischdeutschen Reich vom 8. bis 11. Jahrhundert (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 6/1. és 2. Stuttgart 1973) fejlesztett tovább. A későbbi korszakra még mindig alapvető: *Otto Brunner*: Adeliges Landleben und europäischer Geist. Salzburg, 1949. és *ugyanő*: Land und Herrschaft (5. kiadás, Wien, 1965.) A miniszterialísis kérdésére lásd *Herwig Wolfram* bevezető tanulmányát: Die Ministerialen und das werdende land, a katalógusban (l. 2. lábjegyzet) 8–19. és *Helmut Birkhan*: Ministerialenliteratur in Österreich. uo. 20–36.

⁴*Josef Otto Plassmann*: Princeps und Populus. (Göttingen 1954); *Störmer* (lásd 3. jegyzet) 261. skk. *Siegfried Epperlein*: Herrschaft und Volk im karolingischen Imperium (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte 14. Berlin 1969) 47; egy sajátos esete: *Manfres Hellmann*: Der Begriff „populus” in der Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Cyrillo-Methodiana (Slawistische Forschunge 6. 1964/161. skk.

⁵Ezzel összefüggésben mondok köszönetet barátomnak és kollégámnak, Csáky Móricnak, aki magyar oldalról számos modern gondolatmenetre hívta fel a figyelmemet, és megmutatta, mennyire

további csoportjait vonták vonzási körükbe. Gazdasági és katonai okokból egyidejűleg a hajótörést szenvedett – a népességen belül már felső réteget és kisebbséget alkotó – hadra fogható frankok szabadságának eszméje is.⁶ Mégis le kell szögeznünk – és ez az egész középkorra érvényes –, hogy *a társadalom feudális strukturálódásának modellje csak egy kísérletet jelent* arra, hogy a társadalmi valóságot megragadjuk, és a középkori Közép- és Kelet-Európában még csak nem is a legeredményesebbet.

A hűbériség, a feudalizmus, a középkor társadalmi valóságát követi, és megkísérli, hogy meghatározott társadalmi csoportok szellemében interpretálja ezt a valóságot, de nem előzi meg azt külön alapvető valóságként. A történelem további menete szempontjából azok a folyamatok, amelyek az azonos jogállásuk között *horizontálisan* játszódtak le, legalább olyan fontosak, mint a *vertikális* tagozódás folyamatai, amelyeket a múlt, melyben a felső réteg dominált, lenyűgözve abszolutizált. A hűbéri jog a középkori történelemnek csak egy metszetét uralta, a valódi élet szempontjából nem is a legfontosabbat. Nyugat-Európában, de bizonyára Kelet-Európában is, és egész bizonyosan Magyarországon is, mindig voltak olyan struktúrák, amelyek egyáltalán nem illeszkedtek bele a hűbéri jog rendszerébe.

E struktúrák egyikét mutatja a *miniszterialitás*. A tizedik századig a politikát a Karoling-kori feltörekvőkkel összeolvadó „régii nemesség” határozta meg. A „régii” ebben az összefüggésben nem a természetes idővel mérendő, hanem az öntudattal, amely az aktuális társadalmi helyet a heroikus kor hőseitől való leszármazásból vezette le: így a magyar főnemesség nagy része még a késő középkorban is a pogány törzsfők leszármazottainak tekintette magát, és a Nibelung-ének is így köszönheti átörökítését annak a tudatnak, hogy e legendás hősök köréhez tartozott. Tanulságos módon azonban minden kísérlet, amely ezeket a genealógiákat tudományosan akarta igazolni, megbukott, és nem pusztán csak a források hiánya miatt. Csak nemrégiben mutatott rá Reinhard *Wenskus*, hogy olyan csoportokban kell gondolkodnunk, amelyeknek közös hagyományai vannak, és a biológiai összefüggéseket – ismét – mint a társadalmi kölcsönhatások következményeit kell tekintenünk.⁷ Ezzel egynéhány dolgot újból a feje tetejéről a talpára állítottunk.

A 12. században nagyszámú kísérlettel találkozunk, hogy „régii” nemesi hagyományokat írásában is megörökítsenek, akár önállóan költészet rangjára emelve, akár a nemesi birtoklás megalkotásának szándékával, mint az úgynevezett Falkensteini Kódex (1166), vagy pedig kolostori birtokösszeírások címlapján írásban és képből megörökítve.⁸ Ez bizonyos értelemben a „régii” nemesség maradványainak válasza a feltörekvő társadalmi csoportok igényeire, továbbá a gazdasági környezet radikálisan változó tényezőire. Legkésőbb a 13. században e nemzetségek nagy része nálunk kihalt, ám itt ismét csak nem kell a biológiai tényezők után kutatnunk: ilyenek is akadtak bizonyosan, a katonai szolgálatban és a politikai harcokban való nagyfokú részvétel, továbbá az

gyümölcsöző lehet látszólag oly különböző struktúrák egybevetése. A német olvasó számára ez például a következő munkákból lesz nagyon világos: *Erik Fügedi*: Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland. In: Die Deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der Europäischen Geschichte. Vorträge und Forschungen 18 (Sigmaringen 1974) 471–507. *György Györffy*: Autour de l'état des seminomades: Les cas de la Hongrie. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungariae 95. (Budapest 1975). *Jenő Szűcs*: König Stefan in der Sicht der modernen ungarischen Geschichtsforschung. Südostforschungen 31 (München 1972) 17–40.

⁶ *K. Brunner*: Oppositionelle Gruppen. különösen 40 skk.

⁷ *Reinhard Wenskus*: Stammesbildung und Verfassung (Köln–Graz 1961. utánnomás 1981.) eredményeit továbbfejlesztette a nemességre vonatkozóan *ugyanő*: Sächsischer Stammesadel und fränkischer Reichsadel. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Phil.-hist. Kl. 3. Folge 93., 1976.

⁸ Erre lásd a szerző tanulmányát egy hamarosan megjelenő tanulmánykötetben a későközépkori forrásokról. Az érett feudalizmus időszakából hozott példákra lásd pl. *Peter Johánek*: Zur rechtlichen Funktion vont Traditionnotiz. Traditionsbuch und früher Siegelurkunde. Vorträge und Forschungen 23. Sigmaringen 1977. 131. skk. A Falkensteiner Codex új kiadása *Elisabeth Noichl* munkája (Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte 29, München 1978.) hasznos, de koncepciójában nem mindig szerencsés munka.

egyre szűkebbé váló családfogalom következményeiként, mely utóbbi okait elsősorban az örökösödési jogban kereshetjük.⁹ Ahol a történelem egy nemzetiség számára továbbra is funkciót tartogatott, ott a családfogalom szélesebb körű értelmezésével – például a rokoni kapcsolatokat belevonva – sikerült a látszólagos biológiai összeomlást áthidalni. Különben a Welfek már kétszer kihaltak volna, és jó ideje Habsburgok sem lennének már. Másrészt egy pillantás a családfára elárulja, hogy sosem élt olyan sok Kuenringer, mint kihalásuk időpontjában, a 16. században.

A régi nemesség *funkcióit* azonban új emberek vették át, mindenekelőtt a királyok, hercegek részéről és a birodalmi egyházban. Ezek az új emberek a nem-szabad szolgálók közül teljesítményükkel váltak ki, és meghatározott *szolgálatok*ba vonták be őket, ami de facto rendi felmelkedésüket jelentette: fegyveres szolgálat és meghatározott vezető funkciók az udvari szolgálatban, mindenekelőtt a klasszikus udvari hivatalokban. Ehhez társult még feltételezhetően az uradalmi birtokigazgatás egész sor funkciója, amelyek már a Karoling-kor óta a nem-nemes tisztviselők differenciálódását lehetővé tették.

A „serviensek” „miniszteriálisokká” alakultak, a szolgálatból hatalom lett, felvették és fenn tartották a nemesi kultúrát és életformát.

A legújabb kutatások nyomán már nem beszélünk *miniszteriális kultúráról*. Az átadók és átvevők társadalmi meghatározása mindig nehéz feladat, és a miniszteriálisoknak aligha volt érdekük, hogy alacsony társadalmi állásukat hangsúlyozzák, hanem megpróbálták a korszakhoz nem kötődő nemesi ideálhoz alkalmazkodni. Az új „nobilisek” hosszú ideig versengtek a régi nemességgel és a hercegekkel a költészetben és a fényűzésben, amire különösen szép példa az alsó-ausztriai *Zwettl*, a Kuenringerek kolostora, amelyet 1138-ban alapítottak, és 1200 körül nyerte első nagyszabású kialakítását.¹⁰ Amilyen sokféleképpen zajlott le Európa különböző részein ez a fejlődés, olyan lenyűgöző a Magna Charták sorozata, amelyek, hogy csak néhány példát említsünk, a stájerországi Georgenbergi Oklevéllel (1186), az angol kodifikálással vagy az 1222-es Aranybullával egy nemrég kialakult társadalmi rendet akartak megragadni.

Amíg Közép-Európában a miniszteriálisoknak mindenekelőtt a legfelső rétegei jogaikért és azok biztosításáért küzdöttek, már formálódtak azok a társadalmi csoportok, amelyek felváltották őket – végső soron már egy későbbi korszakba előremutatva. Aki csak lovag volt, és csak pajzsral szállt csatába, tudniillik a sajátjával, hovatovább kevésbé különbözött a parasztoktól, mint az uraktól. Ha pedig a tartományi fejedelem nem akarta megengedni, hogy az urak hatalma túlságosan nagyra nőjön, ezzel az egyszerű lovakok, érthető módon, egyetértettek. *A felső réteg másfajta differenciálódása* zajlott le a városokban. Egészen a késő középkorig a városok politikai vezető rétegei, ha a nagy birodalmi városok sajátos eseteitől most eltekintünk, a legszorosabb társadalmi és személyi összefonódásban éltek a vidéki nemességgel. A városokban magukban azonban az új gazdasági feltételek között új rétegek törekedtek arra, hogy részt kérjenek a városigazgatásból, és a patriciátus is döntésre kényszerült.

A miniszteriálisok legfelső rétegeinek vezető szerepét fenyegette továbbá a *jogi* fejlődés is.¹¹ A római jog tiszta fogalmain iskolázott emberek a *jogtudomány* segítségével a miniszteriális-rend korlátait is másként kezdték megítélni. Ehhez társult még, hogy a tartományi keretek megszilárdulása megegyeztetette a tartományhatárokon túlnyúló politikai cselekvést. Sok alapelvet, amelyet a minisz-

⁹ Vö. pl. *Heinz Dopsch*: Probleme ständischer Wandlung beim Adel Österreichs, der Steiermark und Salzburgs vornehmlich im 13. Jahrhundert. Herrschaft und Stand. Hrsg. v. Josef Fleckenstein (Veröffentlichungen des Max Planck-Instituts für Geschichte 51. Göttingen 1977) 207–253.

¹⁰ Erről részletesebben a katalógusban (lásd 2. jegyzet). *Joachim Bumke*: Ministerialität und Ritterdichtung. München 1976. tanulmányához, aki a társadalmi rendet a germanisztika oldaláról tekintette át, lásd *Wilhelm Störmer* recenzióját, in: Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur. 3 (1978). *Zwettlre* legutóbb lásd *Karl Kubes* és *Joachim Rössl*: Stift Zwettl und seine Kunstschatze. St. Pölten–Wien 1979.

¹¹ A jogtudomány kérdéséhez egyelőre lásd a katalógusban *Winfried Stelzer* tanulmányát: (vö. 2. jegyzet). 267. skk. az ott idézett irodalommal. Az idézett szerző nagyobb tanulmánya: *Gelehrtes Recht in Österreich von der Mitte des 12. bis zum Beginn des 14. Jh.* Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Erg. Band. 16 (1982).

terialisok rendjére tipikusnak tartunk, csak a 13. században fogalmaztak meg. Hirtelen megszorodnak az ítéletek, melyek szerint bizonyos birtokjogok nem illetik meg a miniszterialisokat, és az egyes hercegek közötti szerződések, amelyek a miniszterialisaik házasságából származó gyermekek jogi helyzetét rögzítették.

A 13. század végén az osztrák miniszterialitás legfelső rétege, akiket nálunk tartományi uraknak is neveztek, hasonló helyzetbe került, mint a régi nemesség egy évszázaddal korábban. Bizonyos kérdésekben egészen hasonló módon is reagáltak: a dicsőséget és a jogokat új források hirdetik újra, a 12. századi „hagyománykönyvekhez” hasonlóan keletkeznek most a fenyegetett nemesi dicsőség dokumentációi: erre az egyik legimpozánsabb példa a *Zwettli Alapítókönyv*, az úgynevezett medvébőr.^{1 2} De érdemes újra egy pillantást vetnünk a híres Heidelbergi Daloskéziratra, amely talán jobban ismert, mint a Manesse-kézirat. Az elmúlt években heves vita bontakozott ki a germanisták és történészek határmezsgyéjén a kéziratban bemutatott költők társadalmi állásáról. A forrás kifejezőmódja azonban, hogy tí. valamennyit „urnak” nevezi, és csak ritkán ad további megjelöléseket, korántsem véletlen: a megbízó felfogásának megfelelően nem akartak vagy nem tudtak további felvilágosítást adni, mert nem a valóság társadalom differenciált képét akarták bemutatni, hanem egy egységesként felfogott nemesi kultúrát.^{1 3}

Az európai társadalom 14. századi átalakulását még sokat kell kutatni: az átalakulás nagyobb arányú volt, mint mostanáig gondoltuk.^{1 4} Mindenesetre jellemző, hogy a korábbi átalakulásokkal ellentétben az udvari szolgálatban és a közigazgatásban még volt lehetőség társadalmi felemelkedésre, a katonai szolgálatban azonban már csak alig, legalábbis nem sokaknak. A gazdasági élet tényezői mind nyilvánvalóbban avatkoztak be a társadalmi életbe. A középkor a 14. századra már elérte a *növekedés korlátait*. A pestis és más járványok, az eretnekek, zsidók és más idegenek üldözése, a tömegmozgalmak kezdetei stb. mind az európai társadalom alapvető átforgatójának szimptomái, éppúgy, mint a kísérletek az egyház külső és belső reformjára, vagy az állam és a hercegi hatalom jogi és ideológiai átforgatója a reneszánsz idején.

Bizonyára sokak számára merészségnek tűnik, hogy ilyen gyorsan tekintek át rendkívül komplex kölcsönhatásokat. Az volt azonban a céloom, hogy előbb kijelöljem előadásom diakronikus kereteit, mielőtt ennek második felében, részben a jelenlegi kutatási szokásokkal ellentétben, azt vizsgálom, hol keressük az emberek mindenkori szinkronikus élményhorizontján azokat a kritériumokat, amelyek lehetővé teszik, hogy újraértelmezessük a történelmet. A történetkutatás mindenképp a német nyelvterületen alapvető válságon ment át, amelynek következményeit még semmiképp sem hevert ki.

Miután századunkban a történelmet borzalmas módon kihasználták arra, hogy igazolják vele a rosszat, a széles közvélemény hirtelen teljesen hátat fordított neki, ami néhány országban a történelemnek mint tantárgynak az eltörléséhez vezetett. Szinte véletlenül fedeztük fel, nem utolsósorban a nagy kiállításokkal kapcsolatban, hogy a közönség nem általában a történelemtől húzódozik, hanem csak attól a módtól, ahogy az akadémikus történetírás a történelmet a közönségnek tálalta: csont- és bőrként, hús és vér nélkül, terméketlen elmeszüleményként. Ez nem mindig volt azonban így, és a kivezető utat mutatták például híres névrokonom, Otto Brunner művei is, akitől előadásom címét is kölcsönöztem.^{1 5}

A társadalmi valóságot és ezzel a társadalmi átalakulásokat csak az *élet kereteinek* átfogó vizsgálatával ragadhatjuk meg. Nem állhatunk meg az ideológiai modelleknél, amelyek közül néhánynak már a tárgyalt korszakban is elsősorban az volt a célja, hogy a valóság egy vitatott aspektusát vagy az összefüggések kívánt interpretációját domborítsa ki —, mint ahogy véleményem szerint ez a

^{1 2} Ez a kézirat megjelent a *Joachim Rössl* által kommentált faksimile kiadásban (Graz 1981.); a kommentárkötetet, amelyet Joachim Rössl és Karl Brunner készítenek, előkészületben. Vö. még a 8. jegyzetben említett, megjelenés előtt álló tanulmányt.

^{1 3} Vö. Joachim Bumke és Wilhelm Störmer vitáját (lásd 10. jegyzet).

^{1 4} A 14. századi valóságot mindenképp a gazdaságtörténet tartja választóvonalnak, így a *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte* 2. kötete (Stuttgart, 1980.) „a nép-vándorlásoktól a fekete halálig” terjedő kort tárgyalja. vö. pl. 148. skk.

^{1 5} *K. Brunner: Adeliges Landleben* (mint 3. jegyzet).

helyzet a hűbériség esetében. Túl sokáig maradtunk meg a felépítménynél. A népnek azonban háromdimenziós történelemre van szüksége, egy – mondjuk – megragadható történelemre. Szerencsére itt is sokfelől, néha váratlan helyről kapunk biztatást. Én például, amikor kiállításunk koncepciója már régen kész volt, sokat tanultam Aron Gurjevics nyugatra csak később került könyvéből,¹⁶ és a más tudományágakban dolgozó kollégákkal, akikkel együttműködtem a kiállítás tervének előkészítésében, számos közös területet fedeztünk fel.

Kíséreljük meg tehát, hogy megelevenítsük a középkori ember életének és tevékenységének színterét.¹⁷ Először a *halálra* kell gondolnunk. A rövid életű nemzedékek gyorsan követik egymást. Igen sok asszony hal meg gyerekágyban, a férfiak pedig megfertőződnek a munkában és a harcban, ahol a legkisebb sebesülés is a halált jelenthette. A középkori európai társadalomban ezenkívül az öregkor tiszteletének nagyon kevés nyomát fogjuk találni. Ha van valami, ami – ellentétben mondjuk, a keltákkal – tipikusan germán, akkor ez az a kizárólagosság, amellyel a fiatalságot dicsőítik. A „senior” német megfelelője az „úr”. A nemzedékek rövid élettartamának természetes következménye, hogy a társadalmi struktúra változásait nagyon nehezen tudjuk megragadni: alig foglalja el a fiatal helyét a társadalomban, máris készülhetett, hogy lelépjen a színről. A gyerekkor egyszerűen csak éretlenséget jelentett, és ahol ma nemzedéki ellentétek keletkeznek, ott ekkor a fiatalok már régen átvették feladataikat. Gyakorlást, gyakorlást, és még egyszer gyakorlást jelentett ez a leendő harcosok számára, hogy minél előbb elsajátítsák a legfontosabb fogásokat, és örökös memorizálást a valódi megértés nélkül azok számára, akiknek az egyházi pályát szánták. Ki csodálkozik ezek után azon, hogy a gondolkodás középpontjában a *halál legyőzése* volt? Itt két, egymás után kifejlődött koncepció áll egymással szemben az egész középkor folyamán: a halál legyőzése a *nemzedékek rendjében* és az egyéni halál legyőzése egy igen pragmatikus *túlvilágképpen*.

Az unoka a nagypapa nevét kapja, a nemzetiség erőnyeit így vég nélküli variációkban megismerésülve. A legrégebb, ránk maradt történelmi források mindig névsorok és leszármazási táblák. Ezután következnek a monádok, amelyeknek egészen bizonyosan csak egy töredéke maradt ránk. Itt is az az egyik legfontosabb motívum, hogy a jelennek a múltból kölcsönözzenek állandóságot. Ez a költészet mindig közel állt a vallási szertartásokhoz, és a színház, a remélt valóság megjelenítése és megelevenítése felé mutatott. Ki csodálkozik, ha szó szerint értették, amikor azt hallották a prédikációban: gyűjtsetek magatoknak kincseket a mennyben! (Máté, 6,20). Még véres a harcos keze, amikor megadja Istennek az őt megillető részt. Minél gazdagabb, annál jobban fél. Ki remélheti, hogy tulajdonát valóban élvezheti itt a földön? Csak az égben, ahol természetesen a földi viszonyok folytatása található, csak ott remélheti ezt. Hiábavaló a keresztény teológia, ha a papok maguk is a nemességből származnak, és ugyanúgy félnek. Mindenesetre ők gondoskodnak arról, hogy az övéik a mennyi királynál elsőbbséget élvezzenek.

Kérem, ne értsenek félre. Túlzok, és távol áll tőlem, hogy a valódi hit létezését a középkorban vagy bármikor tagadjam. De meg kell értenünk az emberek félelmeit is, hogy megértjük bizonyos erőfeszítéseiket, amelyekkel le akarták győzni ezeket a félelmeket és azt a sorsszerű korlátozottságot, amelynek mindnyájan alá vagyunk vetve. Évszázadokig tartott, amíg maga az egyén mert szembeszállni ezekkel a félelmekkel. Mint egy csoport tagja, csak az állandóságot érezhette.

A biológiai tényezők mindenekelőtt a nő életét fenyegették. Alig múlt tizenkét éves, és máris szült, és igen nagy volt a valószínűsége, hogy az utolsó szülésbe belehalt. Hol maradt itt, néhány, pontosan megindokolható egyedi esetet leszámítva, a társadalmilag aktív szerep lehetősége? A *kiút* pedig? A biológiai kényszer elől a menekülés az apácarendekbe és közösségekbe. Az utódok számára korlátozása a kései házasság útján, és a nemesi örökösök minél kisebb száma az érett feudalizmusban és a kései középkorban. A nő mint személy, történelmileg egyedülálló dicsőítése a költé-

¹⁶ Aron I. Gurjevics: A középkori ember vilásképe, Bp. 1974. Lásd azonban még Arno Borst: Lebensformen im Mittelalter. Ullstein Taschenbuch 34 004, 1980.

¹⁷ Ezt az áttekintést részletesebben lásd: Karl Brunner–Falko Daim: Ritter, Knappen, Edelfrauen. Ideologie und Realität des Rittertums im Mittelalter. Wien 1981. Egy érdekes demográfiai fejtegetést tartalmaz: Rolf Hachmann: Die Goten und Skandinaven. Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker. Neue Folge. 34. 1970. vö. még Carlo M. Cipolla–Knut Borchardt: Bevölkerungsgeschichte Europas. Serie Piper Nr. 9. München 1971.

szetben, amelynek gyökerei még korántsem mondhatók felderítettnek. Mária mellett Éva, minden tökéletlensége ellenére.¹⁸

Sokkal egyszerűbb dolgokra is gondolnunk kell azonban.¹⁹ *Miből éltek az emberek?* A leg-hatalmasabb is alá volt vetve a természet körforgásának. Nem lehet folyton csak hadakozni, a gabona pedig a nehéz árukhöz tartozik, amelyeket hosszabb távon csak vízi úton lehet szállítani. Ehhez járul, hogy a középkori embereknek már korán tartós betegségekkel kellett számolniuk, különösen ami az anyagcserét illeti. Ha egy szent fogfájást gyógyított, népes zarándoksereggel számolhatott. Nagyon hamar a legelőkelőbb is káposztát és kását volt kénytelen enni, akárcsak a parasztjai, mert nem tudott már rágni. Az számított luxusnak, ha valaki Olaszországból vagy Franciaországból hozatott bort – ami a nagy távolság miatt amúgy is megtört –, és sok fűszert használt. Szűk korlátai voltak a jólétnek. A reprezentáció a külvilágnak szólt. Aki gazdag volt, annak ezt mutatnia kellett, a ruházatában, a kíséretében, a lakásában. De erről később. Még világosabb lesz a kép, ha a *napi és éves életciklusokat* vesszük szemügyre. A tél Európa nagy részében, ahol hó esik, a kínlóds hosszú időszaka, néhány vidám pillanattal tarkítva. A karácsony különös ünnep: a halotti mérvesség kellős közepén születést ünneplünk. A kereszténységbe a téli napfordulóval a pogány hit legrégebb elemei keverednek. Az idő mintegy megszűnik. A hősök, akikről a hosszú téli esteken beszéltek, a viharban átrepülnek a vár felett, és a zord éjeken be-betérnek. A gonoszokat nagy varázslattal kell elűzni. A legnagyobb házakban is néhány fűtött terembe húzódnak össze a bennlakók. Az ablakok kicsik, és fatáblák zárják el őket, az emberi és állati párárt egyaránt belelegzik. *Oswald von Wolkenstein* leírja, hogyan zajlott az élet a tornyában, ahol alul a konyha volt, még lejjebb talán az aprójószágot tartották, és egészen fent, ahová minden zaj és illat felszállt, az úr családja, összezsúfólódva, egymást idegesítve.²⁰

Ha eltűnt a hó, a nemesek rövid időre elmenekülhettek és *solymászhattak*. Néha odatévett egy *utazó*, és új történeteket hozott. Órák hosszat tudtak vitatkozni a rendről, a nemzetségről és a követendő politikáról, amihez a remélt *házassági* összeköttetések is hozzátartoztak. Karácsonyig böjtöltek, és utána ezt már nem is kellett megparancsolni. A tél vége felé jött a félelem: az úr számára elégségesek voltak a készletek, de nem kellemes, ha saját parasztjait éhezni látta – ki fogja kihúzni ezt az esztendő? A táplálkozás mind egyoldalúbb és vitaminokban teljesen szegény lett. Még ma is a tél vége, az első tavaszi viharokkal, az az időszak, amikor sok ember, főleg öregek meghalnak.

Még mi is, házaink, fűtésünk és kényelmes öltözetünk ellenére is túl hosszúnak találjuk a telet. Az első meleg a felszabadulást jelenti. Egy mozgásra és aktivitásra hivatott rend pedig mintegy hosszú álomból tért vissza. A középkor legszebb költeményei a *tavaszt* köszöntik, és nem volnánk igazságosak velük szemben, ha csak romantikájukat élveznénk, meg kell próbálnunk, hogy legalább megsejtsük, mennyire létkérdés volt, hogy a tél fogságából kiszabaduljanak. Amint vége lett a téli fogságnak, serény munka kezdődött. A szőlőt még a fagyban metsztették, a szántókat előkészítette a paraszt, így télen nem kellett vetnie, az épületekben a károkat, amelyeket a tél okozott, ki kellett javítani, a helyére került ember és szerszám egyaránt.

Mihelyt a jószágot a legelőre küldhették, megszabadultak a legsúlyosabb gondoktól. Hamarosan felkerekedtek a nemesek. Húsvét és pünkösd között jött el a lovagok ideje. A téli szűkösségtől

¹⁸ Ez jól látható például *John B. Freed* egyik tanulmányában Diemut von Hügel salzburgi miniszteriális-asszonyról és rokonságáról. *Mitteilungen der Gesellschaft zur Salzburger Landeskunde*. 120/121. Salzburg 1981. 581–657. Az általános irodalom részletes felsorolásával lásd: *Heide Dienst*: *Dominus vir. Von der Herzogin-Markgräfin Agnes und anderen adeligen Frauen des hohen Mittelalters*, in: *Das ewige Klischee*. Wien 1981. 20–44.

¹⁹ A középkor hétköznapi kultúrájáról vö. a Katalógusban (lásd 2. jegyzet) 537. skk. az irodalommal 586. skk., újabban még: *Die Geschichte der Alltagskultur*, hrsg. von *Günther Wiegelmann*. Münster 1980. és az Institut für mittelalterliche Realienkunde, Krems folyamatos kiadványai.

²⁰ Oswald von Wolkenstein K. 44. *Dieter Kühn* fordításában: *Ich, Wolkenstein*. Frankfurt, 1977. Oswaldra vö. *Anton Schwob*: *Oswald von Wolkenstein*. Schriftenreihe des Südtiroler Kulturinstituts 4. Bozen 1977. Vö. még *Walter von der Vogelweide II* 396: *Möchte ich verslāfen des winters zift*.

és a böjt korlátozásaitól megszabadulva készült ember és állat, hogy jól szerepeljen a lovagi tornán és a háborúban. Ha utánanézzünk a dátumoknak, a frank népgyűlések óta a frank birodalomban a legfontosabb birodalmi gyűléseket, a királyi tanács üléseit és az udvari ünnepeket ebben az időszakban tartották.²¹ Már az udvarba vezető úton megszületett néhány döntés. Akármerre járt is a nemes, érintette saját birtokait, más birtokokról pedig kíséretéhez csatlakoztak. A seregszemle megmutatta, hogyan szerepelnek majd ebben az évben. A nemesnek általában az udvar, a város előtt félnap járóföldre volt egy támaszpontja, más esetben saját birtokán vagy egy kolostorban válhatott udvarképessé. Mert a most kezdődő játék fontosabb volt, mint az első pillanatban gondolnánk. Abban a korban, amely nem ismerte a tömegkommunikációs eszközöket, mindenekeelőtt a magatartás mutatta meg látható formában a társadalmi valóságot. A *királynők viszálya* a kolostor előtt, a Nibelung-énekekben, nem értelmetlen női perpatvar. (Lásd 814., vö. 822.) Sok száz ember szeme előtt döntöttek ezek társadalmi állásáról. Hiszen nem kis különbség volt, hogy egy szabad ember kíséretéhez tartozott-e valaki, vagy olyasvalakiéhez, aki maga is szolga volt. A számunkra ma már nevelésnek tűnő becsületbeli ügyek, amelyek, mint tudják, a 19. századig léteztek, abban lelik magyarázatukat, hogy mindenfajta hatalomnak szüksége van közönségre, amely elismeri, és a tekintélyre mért minden nyilvános csapás a hatalom tényleges csökkenését jelentette. Bármilyen meglepően hangzik is, a hatalom gyakorlásának a középkorban a mainál sokkal szűkebb korlátai voltak. Állandó volt a hiány a szakképzett személyzetben, még a mezőgazdaságban is. Ha a parasztnak nem megy jól, a tehén kevesebb tejet ad. Ha minden alávetettet külön-külön kellett volna ellenőrizni, ez teljesen igénybe vette volna a személyzetet. A politikai hatalom minden szintjén, ha meg is volt a lehetőség arra, hogy szükség esetén erőszakot alkalmazzanak, elengedhetetlen volt az uralomhoz e lehetőség bemutatása és a *propaganda*. Forrásaink nagy része ennek a hatalmi propagandának közvetlen vagy közvetett része, legyen szó akár oklevélről, akár krónikáról, egy fegyverzetről vagy éppen egy várról. Ígv. ha megsejtjük, hogyan működött a társadalom a középkorban, a forráskritikához akár további szempontokat kapunk. Alig három nemzedék választ el minket a rádió és televízió nélküli világtól, és mégis olyan nehezen tudjuk elképzelni.

Május végén hőseinket hirtelen csend veszi körül. Ha alaposabban utánanézzünk, alig találunk költeményeket a *nyárról*. Az eposzok sem szólnak erről az évszakra. Ebben csak részben játszik szerepet a hőség. Ez az az időszak, amikor a nemes egzisztenciája alapjaival kell, hogy törődjék. A nyári munkákról az erkölcsi értekezésekben írnak, és nem a hősi dalokban.²² A francia Napkirály koráig látjuk, hogy a termelőeszközöktől való megfosztás bevált eszköz volt arra, hogy a nemesség vezető rétegét hatalmától is megfoszassák. Így sok lovagi szolga maga is ekére cserélte a kardot. Csak amikor a termést behordták, és az adók is a piacra vagy a csűrökbe kerültek, csak akkor kezdődött újra a lovagi életforma. Ha a háború vagy zavargások arra kényszerítették a nemeseket, hogy felborítsák ezt a ritmust, akkor ez előbb-utóbb súlyos károkhhoz vezetett. Véres polgárháborúk voltak a magyarokkal vívott Lech-mezei csata következményei – a Lech melletti csata augusztusban volt! Az osztrák krónikások ezt írták a 956. esztendőről: „Pax fuit et fames valida”, és több mint egy évtizedig tartott, amíg a nemesek az Ottók oldalán learathatták a győzelem gyümölcseit.²³ Az ilyesmit hiába keressük a kézikönyvekben, de senki sem fogja a középkori társadalomtörténetet megérteni, aki számára nem körvonalazódnak világosan a hatalom természetes korlátai.

Az *ősz*, erről aligha kell sokat beszélni, a vadászat és a háború évszaka volt. Mai értelemben vett hadtápra persze nem gondolhatunk. Arról a vidékről kellett élelmezni a sereget, ahol éppen voltak. Ez volt gyakran a háború legpusztítóbb következménye. Két megjegyzést engedjenek meg, mert ezekben a kérdésekben ismét csak gyakran van félreértés. A vadászat nem az élelmiszer beszerzését szolgálta. A zsákmányt a sok ember, akik szükségeseek voltak a vadászathoz, egy ünnep keretében hamar felélték. A vadászat harci gyakorlat és nemesi előjog volt, olyannyira, hogy az alpesi

²¹ Vö. az *Amo Borst* szerkesztésében kiadott gyűjteményes kötetet: Das Rittertum im Mittelalter. Wege der Forschung 349. Darmstadt, 1976.

²² Vö. pl. A lilienfeldi kolostor Concordantiae Caritatis kódexének illusztrációit. Cod. 151. Katalógus (lásd 2. jegyzet) Nr. 706.

²³ Annales Iuvavenses. Szerk. H. Breslau. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 30/2. 1934. 743.

orvvadász-romantikának nagyon komoly háttere volt a nemességgel szembeni ellenállásban. A háború a középkorban csak a legritkább esetben hasonlított embertelenségben a maiakhoz. Nemcsak a kereszténység közössége és a közös nemesi kultúra akadályozta meg az elfogadott oikumenén belül a túlságosan kegyetlen összecsapásokat. A háború célja rendszerint nem volt más, mint az erőviszonyok meghatározása. Azután következtek a tárgyalások. Végzetes lett volna, ha az embert mint termelőeszközt, túlságosan veszélyeztették volna ezek az összecsapások. Ez a rendszer csakis az alapvető a társadalmi átalakulások idején omlott össze. Az ilyen atrocitásokat már a korabeli források is elborzadva jegyezték fel.²⁴ A harcos élete hosszú, unalmas hétköznapiokból és rövid, veszélyes eufóriából állt. Öntudatát a múlt hőstetteit elbeszélő történetek adták, sorsát azonban csak akkor érthetjük meg, ha életét a hétköznapiokban is nyomon követjük.

Ehhez most élete *térbeli kereteit* kell szemügyre vennünk. A *vár* mellett a *falut*, a *harc* mellett a *belső béke biztosítását*, a *hatalom* mellett a *közigazgatást* kell figyelemmel kísérnünk, továbbá a tájékozódási pontokat a *templomban*, a *kolostorban*, mint szellemi központban, az *udvarban*, a *városban*. Függőségek sokoldalú rendszerét találjuk: hűbéres urakat, vazallusokat, családokat, nemesi csoportosulásokat és klikkeket, a tartományt, a birodalmat, a lovagságot és a kereszténységet. Mind-ebből csak egy kis rész szerveződött a hűbériség formái szerint, és a középkor folyamán fejlődött ez is éppen úgy, mint a parasztok függőségi formái is a pusztá gazdasági szerződésig fejlődtek.

Szerettem volna bemutatni néhány példán, amelyekkel a gyakorlatban találkoztam, hogy a „nagy” történelem, a politika-, jog- és művelődéstörténet mennyire összefügg a mindennapi élet kicsi, de sokkal jelenvalóbb történelmével – akkor is, ha be kell vallanom, hogy itt most a kettőt egyszerűen csak egymás mellé állítottam.

A társadalmi átalakulás kérdése az egyes csoportok társadalmon belüli funkciójának kérdésévé válik. Csak az lesz képes struktúrájában leírni az új osztályok születésének folyamatát, aki kísérletet tesz rá, hogy a középkori nemességtől elvárt funkciók egészét megragadja.

Akkor az is világos lesz, hogy a *késő középkorban* hogyan változtak meg ezek a folyamatok és ezek a struktúrák: az emberek és a funkciók között, amelyet be kellett volna tölteniük, ott állt nemcsak az ideológia, de a hatalom és a bürokratikus kormányzott állam is. Az uralkodó csoportok természetes átalakulása hosszú időre megnehezült, míg végül kifejlesztettek egy olyan apparátust, amely messzemenően figyelmen kívül hagyta a rendi különbségeket. Ennek előfeltétele volt azonban az élet térbeli kereteinek és a környezetnek alapvető átalakulása – többek között az is, hogy új legyen a viszony a halálhoz.

Ha semmi másra se képes, a történész megmutathatja kortársainak, miből formálódik a történelem, és hogy nemcsak a reflektorfénybe állított történelemben, de a mindennapi életben is megtalálhatjuk a helyünket.

²⁴ Vö. pl. a fontanoyi csatát 841-ben. *K. Brunner: Oppositionelle Gruppen.* 123.